

Otuđeni čovjek u Kafkinu svijetu

Dragun, Ksenija

Undergraduate thesis / Završni rad

2014

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:884595>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-05**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet
Preddiplomski studij hrvatskog jezika i književnosti

Ksenija Dragun

Otuđeni čovjek u Kafkinu svijetu

Završni rad

Mentor: doc. dr. sc. Marica Liović

Osijek, 2014.

SAŽETAK

U ovom radu analizirat će se, kako i sam naslov rada kazuje, otuđenoga čovjeka u Kafkinu hermetičnu i zagonetnu svijetu na primjeru pripovijetke *Preobražaj*. U uvodu bi valjalo smjestiti samoga autora u književnopovijesno razdoblje te navesti neke značajke toga razdoblja, ali i različitih avangardnih smjerova važnih za razumijevanje djela. Nadalje, ukratko ću odrediti temu djela i navesti o čemu će biti riječ u daljnjem tekstu. Na samom početku razradbe, tj. glavnoga dijela, objasnit ću i definirati kafkijansku atmosferu, što je to zapravo i što ju čini takvom, na koji se način ona očituje u djelu te zašto nam je ona važna za razumijevanje djela. Nadalje, navest ću i objasniti elemente avangardnih smjerova: nadrealizma, ekspresionizma i dadaizma koji se javljaju u djelu, a povezani su sa samom temom rada, otuđenošću čovjeka. U ovom radu namjeravam i navesti te objasniti simboliku motiva preobražaja, motiv kukca, jabuke te motiv glasa koji su važni za razumijevanje djela. Važno je spomenuti i Kafkin svijet likova, protumačiti Gregorov odnos s obitelji i okolinom ali i navesti autobiografske elemente koje možemo prepoznati u djelu, a koji su važni za samu samu analizu lika.

Ključne riječi: Kafka, kafkijansko, otuđeni čovjek, *Preobražba*, nadrealizam, ekspresionizam, dadaizam, simbolika motiva preobražaja, jabuke, analiza lika

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. <i>KAFKIJANSTVO</i>	2-3
3. ELEMENTI RAZLIČITIH AVANGARDNIH SMJEROVA U DJELU.....	3-6
3.1. ELEMENTI EKSPRESIONIZMA.....	4-5
3.2. ELEMENTI DADAIZMA.....	5
3.3. ELEMENTI NADREALIZMA.....	6
4. SIMBOLIKA MOTIVA.....	6-11
4.1. MOTIV JABUKE.....	7-8
4.2. MOTIV PREOBRAŽAJA.....	8-9
4.3. MOTIV KUKCA.....	9
4.4. MOTIV GLASA.....	10-11
5. KAFKINI LIKOVI U DJELU.....	12-15
5.1. SVIJET LIKOVA.....	12-13
5.2. ANALIZA SREDIŠNJEG LIKA.....	13-14
5.3. ODNOS OBITELJI PREMA GREGORU.....	14-15
6. BIOGRAFSKA POZADINA.....	15-16
7. ZAKLJUČAK.....	17
8. LITERATURA.....	18

1. UVOD

Franz Kafka stvarao je početkom 20. stoljeća i pisao je na njemačkom jeziku. Rođen je u Pragu, 1883. godine, u židovskoj obitelji austrijskog podrijetla. Na njega je presudan utjecaj izvršio otac te je, pretjerano osjetljiv, čitav život proveo kao usamljenik. Umro je mlad, od tuberkuloze, ostavivši većinu svojih djela u rukopisu prijatelju Maxu Brodu da ih spali¹, no Brod ih je objavio te tako prekršio njegovu „posljednju želju“. Pripovijetka *Preobražaj* ili *Preobrazba* prvi put objavljena 1915., i svakako najslavnije njegovo djelo uz romane *Proces* i *Dvorac*.

Kafka je smješten u pisce moderne, preciznije, razdoblja avagarde. U pripovijetki *Preobražaj* mogu se jasno uočiti elementi nekih avangardnih smjerova i to ekspresionizma, nadrealizma i dadaizma. Ekspresionističke karakteristike njegova stvaralaštva jesu osjećaji otuđenja te izgubljenost u suvremenoj civilizaciji. Vidljiv trag nadrealizma ističe se u dokidanju tradicionalnog i približavanje fantastičnom svijetu sna i bajke. Solar smatra da Kafka, uvođenjem fantastike, postiže izuzetnu začudnost i novinu. (usp. Solar 2003:292) Kafka intervenira u logiku svijeta opisujući ono nenormalno kao nešto sasvim svakidašnje i normalno te je to ujedno karakteristika dadaizma. Ono krajnje čudnovato nikoga ne začuđuje. Tako se u pripovijetki *Preobražaj* Gregor Samsa *jednog jutra probudio iz nemirna sna, ustanovio je da se u svom krevetu pretvorio u golema kukca.*² U pripovijetki pratimo Gregorov život od trenutka kada se preobrazio u kukca pa sve do njegove smrti. Inspiraciju za ovu pripovijest Kafka je mogao pronaći u vlastitoj obitelji. Imao je strogog i autoritativnog oca, pa se uz njega osjećao neznatnim poput kukca.

Gledajući Kafkin opus u cjelini, možemo reći da je on *autor na čijem se djelu mogu uočiti, analizirati i tumačiti gotovo sve najpoznatije i najviše razmatrane osobine književnog modernizma.*³

¹ *Dragi Max, moja posljednja želja: sve što ostavljam za sobom (dakle, u ormaru za knjige, u komodi, u pisaćem stolu, kod kuće i u uredu, ili je bilo kamo odneseno pa ti nađeš), dnevničke, rukopise, pisma, tuđa i moja, bilješke i tako dalje, neka se sve odreda spali nepročitano, a isto tako svi moji spisi ili zapisi koji se nađu kod Tebe ili kod drugih, od kojih ih zatraži u moje ime. Pisma koja ti ne budu htjeli dati, neka bar sami pošteno spale. Tvoj Franz Kafka.* Kafka, Franz: *Proces i Preobrazba* (2002:6)

² Kafka, Franz: *Proces i Preobrazba* (2002:231)

³ Solar, Milivoj, pogovor u knjizi *Kafka, F. Izgubljenik* (2003:252)

2. KAFKIJANSTVO

Kafkijanstvo je opći pojam za stanje duha i turobnu atmosferu u Kafkinu svijetu, u kojoj živi pojedinac, usamljen i ranjen. Gotovo sva tumačenja Kafke i njegovih djela osuđeni su na nepouzdanost, *zagonetnost je u njega trajna i nerješiva, toliko konstitutivna da bi racionalizacija ukinula smisao teksta*⁴. Korijeni kafkijanskog, smatra Sladojević, nalaze se već u povijesti obiteljske loze Franza Kafke, u povijesti njegova židovskog naroda koji sve do donošenja *Edikta o toleranciji* nisu smjeli imati prezime. (usp Sladojević u knjizi: Kafka, 1990:6-7)⁵

U Kafkinim je djelima snažan pečat ostavila i komunikacija unutar obitelji. *Kafkina opsjednutost porodičnim često je uočavana, ona se naprosto nameće*,⁶ a to možemo primijetiti i u pripovijetki *Preobražaj* gdje se kroz cijelo djelo provlači taj vrlo važan, neizbježni motiv (ne)komunikacije unutar emocionalno rastrojene obitelji, obitelji bez razumijevanja. Neshvaćen za života, smatra se danas jednim od najznačajnijih modernih pisaca 20. stoljeća, a kafkijanstvo je postalo opći pojam koji nalazimo u Kafkinu hermetičnu, zagonetnu svijetu.

Upravo ta atmosfera koju možemo pronaći u njegovim djelima, smatra Murray, proizlazi iz nedostatka osjećaja pripadnosti i nesposobnosti da pronađe sebe i svoje mjesto u ovome svijetu, danas je nazvana kafkijanskom (usp. Murray, 2008:10). Tim se pojmom označavaju neobične situacije slične onima iz njegovih djela. Ovaj se termin danas koristi kako bi se označila svakodnevna događanja i situacije koje su neshvatljivo kompleksne, bizarne ili nelogične.⁷ Upravo se s takvim situacijama i s tom sablasnom atmosferom karakterističnom za kafkijansko susrećemo u ovoj pripovijetki gdje se već spomenuti glavni junak Gregor Samsa pretvorio u golema kukca i tom preobrazbom odvojio od društva i obitelji koja ga nemilosrdno odbacuje sve do njegove usamljeničke i tragične smrti, kada ugiba i kao smeće završava u otpadu.

Čitajući Kafkinu prozu, točnije pripovijetku *Preobražaj* događa nam se nešto neobjašnjivo i upravo je zato njegovo književno umijeće izuzetno uvjerljivo. Zanimljivo je to raspoloženje,

⁴ Žmegač, V., Škreb Z., Sekulić Lj.: *Povijest njemačke književnosti* (2003:313-314)

⁵ Zakoni su prisilili Židove da se odreknu vlastitih židovskih patronima i da usvoje njemačke. Mnogi su bili prisiljeni uzeti imena životinja i ptica pa je vrlo vjerojatno da je neki Kafkin predak odabrao to prezime ili je pak na to bio prisiljen. Čavka predstavlja grabežljivu i zloguku pticu. Murray, Nicolas (2008: 13)

⁶ Predgovor Sladojević R. u knjizi Kafka Franz: *Preobražaj; Osuda; Pismo ocu* (1990:7)

⁷ http://sh.wikipedia.org/wiki/Franz_Kafka#CITEREFSlobodna_Dalmacija2012 (zadnji put posjećena 9.rujna 2014. 16:45)

smatra Solar, koje je Kafka uspio dovesti do vrhunskog umjetničkog izraza, a kako je u tome uspio svjedoči nam i sam pridjev *kafkijanski* koji je ušao u svakodnevicu. (usp. Solar 2003: 293)

*Mnogi kritičari tako su skloni tvrdnji da je Kafka stvorio nešto poput novog mita modernizma.*⁸ Kafkina književna stvarnost zbunjuje čitaoca koji je navikao na uobičajene mimetičke postupke. (usp. Žmegač, 2003:312).

Trgovački se putnik jednoga jutra budi kao golemi kukac *Mnogobrojne nožice, koje su prema cijelom njegovu tijelu bile dozlaboga tanke, treperile su mu bespomoćno pred očima. - Što je ovo samnom? Pomislio je. Ne, to nije bio san.*⁹ Bizarna preobrazba čovjeka u kukca je alegorija, Samsa živi na samom rubu egzistencije, odbačen od svih i što je najtužnije, od vlastite obitelji.

Zanimljivost Kafkinih djela je u tome što se ona mogu interpretirati na bezbroj načina i upravo se zato smatra jednim od najzagonetnijih književnika 20. st. A takav Kafkin svijet neprestano izaziva nova tumačenja. No s druge strane, svaki pokušaj interpretacije Kafkinih djela jalov je. Djela praškog pisca opiru se, smatra Žmegač, bilo kakvom prevođenju u jednoznačne iskaze iako sama struktura tih djela stalno izaziva nove pokušaje. (usp. Žmegač, 2003:313)

3. ELEMENTI RAZLIČITIH AVANGARDNIH SMJEROVA U DJELU

Riječ *avangarda* dolazi od francuske riječi *l'avant garde* što znači prethodnica, a time se želi naglasiti da nije riječ samo o osporavanju tradicije već se teži ostvariti revolucija. Kako sam navela u uvodu, Franz Kafka stvarao je u epohi modernizma, točnije svrstava ga se u razdoblje avangarde. No, naziv *avangarda*, navodi Solar, ne koristi se uvijek u značenju književnoga razdoblja. Naime, avangarda upućuje prema budućnosti i prema tome, ona slijedi jedno od temeljnih načela modernizma a to je da su novina i originalnost vrhunska vrijednost. (usp. Solar, 2003:284) U književnosti se javljaju različiti smjerovi ujedinjeni pod zajedničkim nazivom avangarda te elemente nekih od tih smjerova možemo pronaći i u pripovijetki *Preobražaj*. Isto tako, i sam motiv preobražaja može se promatrati na više načina i to kao

⁸ Solar, Milivoj: *Povijest svjetske književnosti: kratki pregled* (2003:293)

⁹ Kafka, Franz: *Proces i Preobrazba* (2002: 231)

nadrealistička halucinantna vizija, alegorijska kritika društva ili pak kao ekspresionistički izraz čovjekova straha, osamljenosti i sputanosti.

3.1. ELEMENTI EKSPRESIONIZMA

I sam ekspresionizam nastaje iz otpora prema književnoj tradiciji, pa ga neki teoretičari poistovjećuju s avangardom, *a ponekad se određuje čak i šire od cjelokupnog razdoblja avangarde*.¹⁰ Ekspresionizam se kritički odnosi prema zamisli oponašanja zbilje. Ekspresionisti, *zalažući se za snagu izraza koji lomi sve konvencije i pojavljuje se kao vapaj, kao krik i kao duhovni oblik čiste potrebe za izražavanjem*.¹¹

Taj krik koji zove upomoć, krik zbog straha, tjeskobe, iščekivanja izazvanih vremenom i duhom vremena¹² vidljiv je i u ovom djelu. Krik i vapaj neshvaćenoga Gregora rezultira preobrazbom u golema i nemoćna žohara koji nije sposoban da se brine sam o sebi a njegova se obitelj prema njemu odnosi neljudski. Ekspresionisti zagovaraju unutarnje traženje zbilje jer smatraju da stvarnost nije izvan čovjeka nego u njemu samome. Upravo je zato i važan taj element izgubljenoga pojedinca koji se ne može pronaći u ovome svijetu pronalazimo u ovome djelu. Preobrazba čovjeka u kukca, u alegorijskom smislu znači odnos pojedinca i obitelji, tj. odnos pojedinca i društva koji je nesretan, otuđen od svijeta, ali i od vlastite obitelji koja ga odbacuje.

Čovjek ne može ostvariti život onakav kakav želi jer mu društvo nameće pravila i granice. Čovjek osjeća strah i taj ga strah izobličuje. Postoje mnogi strahovi koji opterećuju čovjeka u životu kao što je strah od bolesti, od gubitka posla, nerazumijevanja. Upravo ta tema straha čini Kafku ekspresionistom. U ovom se djelu prikazuje svijet otuđenja, sukoba, svijet dvostrukog čovjeka. Otuđenje, fenomen koji je prisutan u suvremenoj civilizaciji. Upravo je Kafka i pisao o tome. Dotaknuo se otuđenja u ovome djelu, problema izgubljenosti čovjeka u suvremenoj civilizaciji, nemoći čovjeka da komunicira sa svojom okolinom, da je prilagodi svojim potrebama i životnim uvjetima koje je sam stvorio. On opisuje čovjeka koji nailazi na nerazumjevanje okoline, koji se gubi u toj okolini i postaje stranac. Gregor Samsa je otuđen,

¹⁰ Solar, Milivoj: *Povijest svjetske književnosti: kratki pregled* (2003:286)

¹¹ Solar, Milivoj: *Povijest svjetske književnosti: kratki pregled* (2003: 286)

¹² 1. svjetski rat.

jer pretvorivši se u kukca, on za svoje bliže prestaje biti živo biće, a nakon što umre svi se ponašaju ravnodušno i kao da im je na neki način laknulo što su ga se riješili.

Kafka obogaćuje ekspresionizam svojevrsnom zagonetnom simbolikom. Njegova metaforička proza ostavlja dojam složene alegorije, za koju nema određenog ključa, pa se autorova djela čine poput zagonetke.

3.2. ELEMENTI DADAIZMA

Dadaizam teži rušenju, uništenju starih načela i zakonitosti logike.¹³ Pri tome je svakako ključni motiv apsurd. Apsurdni odnosi, nemotivirani u ovome su djelu prikazani kao posve razumljivi. Dadaizam je pokret koji se zalagao za potpuno rušenje svih tradicionalnih vrijednosti društva. Novina u njegovu pisanju je uvođenje fantastike pri čemu to čudnovato i nemoguće nikoga ne začuđuje.

U Kafkinim se djelima prikazuju zbivanja koja se ne mogu objasniti ni na kakav način, junake stavlja u neprirodne okolnosti i nemoguće odnose. Destrukcija, revolt i bunt protiv svega postojećeg i logičnog važna je značajka dadaizma koju možemo prepoznati u pripovijetki gdje Kafka koristi apsurdni motiv preobražaja kako bi izrazio odnos obitelji prema pojedincu i tako pokazao položaj pojedinca u društvu, tj. njegovu egzistencijalnu osamljenost i otuđenost. Jednog dana se budi kao kukac no umjesto da burno reagira spoznajući u što se pretvorio, on je nervozan jer kasni na posao. Kafka je time htio naglasiti poremećaj u našem svijetu. Važno je spomenuti strukturu paradoksa u kojoj su apsurdni odnosi prikazani kao posve razumljivi i svakidašnji. Umjesto da se ta preobrazba gleda kao nešto začuđujuće, ono se gleda kao nešto normalno.

No umjesto što se pretvorio u kukca, Gregor je mogao tako doživjeti i prometnu nesreću, smatra Crnković, ali bi tada cjelokupni dojam bio drugačiji jer bi čitatelj osjećao sažaljenje, a ovako osjeća gađenje prema tom stranom tijelu, jednako kao i njegova obitelj.(usp. Crnković u knjizi Kafka Franz, 2002:14) Tako vidimo da on u djelima stvara svoj vlastiti svijet, a cilj mu je prikazati otuđenost modernog čovjeka.

¹³ <http://hr.wikipedia.org/wiki/Dadaizam> (zadnji put posjećena 9. rujna 2014. u 23:11)

3.3. ELEMENTI NADREALIZMA

Solar naglašava da jedino još nadrealizam ima utjecaj usporediv s ekspresionizmom. (usp. Solar, 2003: 287) Nadrealizam je zapravo nastavak dadaizma. Nadrealisti nastoje povezati stvarnost i san u jednu novu realnost, točnije nadrealnost. Upravo te elemente iracionalnog, podsvjesnog i halucinacija možemo uočiti u djelu *Preobražaj*. Također, trag nadrealizma ističe se u približavanje fantastičnom svijetu sna i bajke. *Ali taj svijet nije, poput svijeta bajke, naivno maštovit... Stran mu je i moralni shematizam bajke.*¹⁴ To čudnovato miješanje sna i jave Kafkina je vizija svijeta. To je poseban svijet u kojem djeluju posebni zakoni, sve je izvrnuto naopako, čak možemo reći da je i mistično. Kukac je postao fantastična stvarnost.

Mogućnost da se Gregor Samsa pretvori u kukca značajnija je od činjenice što je on postao kukac. Ta ga preobrazba osvještava u njegovoj osamljenosti i njegovom otuđenju. On kroz tu metamorfozu postaje svjestan temeljne laži njegovog postojanja. Fantazija postaje stvarnost konkretnija od realnosti iz koje je nastala. To je svijet u kojemu vlada logika, čvrsta i neumoljiva, poput logike zdravog razuma. Kafkin je svijet *posve podvrgnut vlastitoj logici, neumoljivo dosljedan.*¹⁵ U Kafkinoj pripovijetki dolazi do raspadanja zbilje, do gubljenja granica između sna i jave, mogućeg i nemogućeg, do magijskog doživljavanja stvarnosti.

4. SIMBOLIKA MOTIVA

Preobražaj je djelo koje se može tumačiti na mnogo načina, a sve ovisi o tome kako ga shvatimo mi sami. *Ta pripovijetka nabijena je simbolima,*¹⁶ različitim motivima koji imaju alegorijska značenja. Čitatelj će sam postupno upoznavati simboličku misao djela i sam će moći odgonetnuti mnoge zagonetke.

U namjeri da analiziram lik Gregora Samse i razlog te motive koji ga čine otuđenim čovjekom, valjalo bi navesti i objasniti najvažnije motive koji se provlače kroz cijelo djelo, a koji će pomoći u shvaćanju djela. Ti neizostavni motivi su motiv jabuke koja je vrlo važna

¹⁴ Žmegač, V., Škreb Z., Sekulić Lj.: *Povijest njemačke književnosti* (2003:312)

¹⁵ Žmegač, V., Škreb Z., Sekulić Lj.: *Povijest njemačke književnosti* (2003:312)

¹⁶ Kafka, Franz: *Proces i Preobražba* (2002:13)

poveznica u shvaćanju njegova odnosa s ocem, zatim motiv preobražaja u kukca te motiv glasa. Svi ovi motivi povezani su s idejom otuđenoga i odbačenoga čovjeka, stranca u kojega se „pretvara“ Samsa u Kafkinu izopačenu svijetu.

4.1. MOTIV JABUKE

Kada su majka i sestra Greta jednoga dana odlučile iznijeti namještaj iz Gregorove sobe, majka je prvi put vidjela Gregora kao kukca i zbog toga se onesvijestila. Gregor je htio pomoći te se zatekao u dnevnoj sobi u koju nije smio zalaziti otkada se preobrazio. Tada se s posla kući vratio otac te zatekao majku onesvještenu i Gregora kako stoji u dnevnom boravku. Mislio je da je Gregor počinio to nasilje. Naljutio se na njega i kada se Gregor okrenuo kako bi ponovno otišao do svoje sobe, počeo ga je gađati jabukama.

(...) kadli proletje nešto u blizini, ovlaš bačeno, i zakotrlja se pred njim. Bijaše to jabuka; ubrzo je za njom poletjela i druga; Gregor je od straha stao kao ukopan; ne bi mu vrijedilo dalje trčati jer ga je otac nakanio bombardirati. Napunio je džepove jabukama iz zdjele za voće na kredencu i bacao ih na njega, ne gađajući isprva sasvim točno.¹⁷

Jabuka simbolički ina više značenja, *koja su naoko različita ali koja su, manje ili više, ipak bliska.*¹⁸ Jedno od tih značenja može značiti „jabuka razdora“ – sintagma potječe iz antičke mitologije.

Motiv je poznat još iz antičke književnosti kada je Paris trebao dati zlatnu jabuku najljepšoj između Here, Atene i Afrodite. Afrodite mu je obećala za ženu prelijepu Helenu te se Paris odlučuje njoj dati jabuku. Tim je činom uvrijedio Heru i Atenu koje su potom, za osvetu, učinile Parisa i Helenu neposrednim uzročnicima Trojanskog rata. Od tog je trena jabuka postala simbolom zavade, često korištenim u književnosti.¹⁹

Također, jabuka se spominje i u samim počecima književnosti, u *Bibliji*. Eva i Adam su kušali jabuku sa zabranjenog stabla i to je izazvalo Božji gnjev, a na kraju su i istjerani iz Edenskog vrta. Simbol jabuke vrlo je važan za ovu pripovijetku zbog toga što je ona potvrdila

¹⁷ Kafka, Franz: *Proces i Preobražba* (2002:262-263)

¹⁸ Chevalier, Jean: *Rječnik simbola: mitovi, sni, geste, oblici, likovi, boje, brojevi* (1994:211)

¹⁹ http://hr.wikipedia.org/wiki/Preobrazba_%28Kafka%29 (zadnji put posjećena 10.rujna 2014. u 15:01)

razdor između oca i sina, a ujedno i Gregora i cijeloga svijeta. Nakon što je otac bacao jabuke na sina, Gregor je postao povučen i počeo je promatrati svoju obitelj u drugom svjetlu, sa strahom i sve većom otuđenošću. Tek pred samu smrt počeo se svoje obitelji prisjećati s ganućem i ljubavlju.

Mislio je na svoju obitelj obuzet ganutošću i ljubavlju. Još je odlučnije nego sestra vjerovao, ako je to uopće bilo moguće, da mora nestati. U tom stanju pustog i smirenog razmišljanja ostao je sve dok ura na tornju nije odbila treći jutarnji sat.(...)Tada mu je glava i protiv njegove volje do kraja klonula, a iz nosnica mu se izvio posljednji slabašni dah.²⁰

Jabuka je bila neposredni povod njegove smrti jer se jedna zabila u njegovo tijelo, a kako je nije mogao izvaditi iz svojih leđa, trunula je u njemu i prouzročila upalu od koje je umro. *Gregorova teška rana od koje je patio više od mjesec dana- nitko se nje usudio izvaditi jabuku, pa u je ostala u tijelu kao vidljiva uspomena...*²¹ Simbolika jabuke koja trune u njemu zapravo upućuje na pomisao da je on umro od tuge i osamljenosti zbog toga što je njegova sama pojava izazivala gađenje obitelji te je bio napušten i otuđen od svih.

4.2. MOTIV PREOBRAŽAJA

Fizička preobrazba Gregora Samse jest rezultat otuđenja od samog sebe jer je već dugo živio kao kukac. Ta njegova „promjena“ ujedno označava i preobrazbu njegove obitelji, odnosno preobrazbu u ponašanju cijelog društva prema onima koji nisu jednako sposobni preuzeti zadaće poput normalnih ljudi. Jer, kako možemo vidjeti na početku djela, Gregor je jedini koji radi u toj obitelji i on ih uzdržava. Nakon preobrazbe, kada ih on više ne može uzdržavati jer je nemoćan, vidi se da su oni ipak sposobni raditi *ali čak i ako je sestri, iscrpljenoj od posla u dućanu, dojadilo da s brine za Gregora kao prije...*²² Kada nastupi metamorfoza, on ostaje posve osamljen. Već se samim svojim odvratnim izgledom razlikuje od drugih, i svi njegovi pokušaji da im se približi i s njima uspostavi komunikaciju ostaju bezuspješni.

Motiv preobražaja središnji je motiv Kafkine proze. Zli čarobnjaci i vještice, navodi Sladojević, pretvaraju junake u bajkama u žabu ili neku sličnu životinju. I moderni čovjek

²⁰ Kafka, Franz: *Proces i Preobrazba* (2002:275-276)

²¹ Kafka, Franz: *Proces i Preobrazba* (2002:264)

²² Kafka, Franz: *Proces i Preobrazba* (2002:268)

zabrinut je ne bi li izgubio svoj ljudski lik: otuda silno zanimanje za sve monstrume u književnosti. „(...) korištenjem motiva preobražaja on se, na izvjestan način ukrstio sa trivijalnom književnošću, čime je zagonetka Gregora Samsa postala takoreći općom brigom...²³ Taj motiv odnosno smisao preobražaja tumačen je na razne načine, no pouzdanog rješenja ipak nema.

Sladojević u predgovoru ističe da nas sadržaj tog djela zapravo potiče ne na zamišljanje kukca, nego na razmišljanje i odgonetanje takvog simboličkog preobražaja u životinju. Također, pita se i otkuda Kafki ta neobična sklonost da ljude preobražava u životinje.²⁴ Spominje nadalje da Canetti tu pronalazi kineski utjecaj jer, u staroj Kini postojala je tradicija pretvaranja u životinje. Zanimljivo je to da, pretvarajući se u nešto drugo, spašavamo se onog čime smo okruženi. (usp. Predgovor Sladojević, R. u knjizi: Kafka, F. 1990:13-14)

No, Emrich smatra da junak ove pripovijetke uopće ne želi ovakav preobražaj. *Daleko je od njega pomisao da- kao Raban- svoje ja identificira sa ma kakvom bubom.*²⁵ Kafkina pripovijetka govori o pojedincu koji se promijenio prije svega u sebi te je zbog te promjene postao neprihvaćen i stranac svima oko njega. Kako se nije mogao vratiti u prvobitno stanje, njegova egzistencija postaje manje vrijednom u njegovim očima.

Upravo je to uzrok mijenjanja stava obitelji pa i međuljudskih odnosa u cjelini, što sve vodi prema nestajanju egzistencije slabog pojedinca. Ipak, vrhunac Gregorova poniženja njegovo je tužno i samotno umiranje, a kada umre, završava u smeću.

4.3. MOTIV KUKCA

²³ Sladojević, Ranko, *Predgovor*, u knjizi: Kafka, Franz: *Preobražaj; Osuda; Pismo ocu* (1990:11)

²⁴ U njegovim pričama sve vrví od motiva preobražaja u razne životinje. U *Istraživanjima jednog psa* pripovijeda se iz perspektive psa, zatim u priči *Orijaška krtica* pripovijedač je mala krtica, u priči *Pjevačica Jozefina ili svijet miševa* pripovijeda miš, dok je narator u *Jazbini* zvižer koja nije poblíže određena. Sladojević, R., *Predgovor*, u knjizi: Kafka, Franz: *Preobražaj; Osuda; Pismo ocu* (1990:13)

²⁵ Eduard Raban je junak proznog fragmenta *Svadbene pripreme na selu* nastalog 1907. g., dakle, prije Kafkina *Preobražaja*. Većina tumača ove preobrazbe Gregora Samse, uspoređuju Samsu s Rabanom jer Raban govori o kukcu u kojeg bi se želio pretvoriti, a za razliku od Samse koji je pretvoren u kukca protiv svoje volje. Emrich, W. u knjizi: Kafka, Franz: *Preobražaj; Osuda; Pismo ocu* (1990:111-112)

Čitajući ovo djelo, pitamo se zašto je Gregor preobražen baš u kukca. To je zapravo alegorija i na duh tadašnjega vremena²⁶ te ga baš zbog toga prikazuje kao kukca, potpuno nemoćnog i slabog da se pobuni, sasvim nevažnog u svijetu, pa čak i u vlastitoj obitelji. Kukac ima oklop i mnogo nožica, predstavlja nešto beznačajno, nešto što je moguće zgnječiti. Kukac nosi mnoga simbolična značenja. Tanke i slabašne nožice simboliziraju nemoć dok veliki oklop simbolizira otuđenost, začahurenost, izoliranost, simbol je nevidljivosti. Taj oklop *možda pokazuje da sami pred sobom nešto skrivamo ili se sami skrivamo(...) Nevidljivošću bi se izbjegavala duhovna borba sa samim sobom.*²⁷

Kukac ujedno može predstavljati i čovjeka bez vrijednosti i dostojanstva. Jer, kako vidimo, sve se temelji na koristi, Gregor im nije mogao davati novac te je tako postao jedan običan kukac na kojeg nitko ne obraća pažnju. Dok je bio čovjek, sve ih je uzdržavao. Tek kada se „pretvorio“ u kukca, oni su se počeli ponašati kao normalna obitelj. Počeli su raditi i zarađivati za sebe kako normalne obitelji inače rade. Odnos prema njemu se mijenja. Iako su ga uvijek iskorištavali, ipak bi trebali ponašati se s većom solidarnošću prema svom članu, ali odbacuju ga jer je drukčiji. Na kraju idu u šetnju s osjećajem olakšanja. Obitelj je ujedno i alegorija na tadašnje društvo.

4.4. MOTIV GLASA

U ovome djelu možemo primijetiti i simboliku promjene glasa. Solar smatra da se apsurd u Kafke prije svega temelji na prekidu komunikacije. (2003:258) I upravo tako promjena glasa zapravo predstavlja nemogućnost komunikacije među pojedincima. Zanimljivo je i da je na početku Gregor još uvijek imao glas koji nalikuje ljudskom:

*-Da, da, hvala majko, evo već ustajem.- Vjerojatno se zbog drvenih vrata nije vani mogla zapaziti promjena u njegovu glasu, jer se majka zadovoljila tim njegovim riječima i udaljila se stržući nogama po podu.*²⁸

²⁶ Vrijeme 1. svjetskoga rata.

²⁷ Chevalier, Jean: *Rječnik simbola: mitovi, sni, geste, oblici, likovi, boje, brojevi* (1994:238)

²⁸ Kafka, Franz: *Proces i Preobrazba* (2002:234)

Ipak, poslije se i taj glas u potpunosti preobrazio. Kada je u njihovu kuću došao prokurist pitajući zašto danas nije došao na posao, ostao je zapanjen:

-Jeste li vi razumjeli ijednu riječ?- upitao je prokurist njegove roditelje. –Da on možda ipak ne pravi budale od svih nas?²⁹

Preobražaj je ujedno i snažna osuda obitelji. Ovaj motiv nemogućnosti komunikacije očituje se i tako što primjećujemo da ga otac, i na kraju prvoga, ali i drugoga dijela odbacuje s gađenjem. (...) *tada ga je otac odostraga snažno gurnuo i spasio, tako da je uletio u svoju sobu snažno krvareći. Otac je još štapom zatvorio za njim vrata, a onda je napokon nastala tišina.*³⁰

Slična se situacija ponavlja i na kraju drugoga dijela kada ga otac gađa jabukom. Ta disfunkcionalna obitelj, a osobito otac, nikada nije mogla ostvariti normalnu komunikaciju. Roditelji su se jednostavno bili navikli na to da primaju novac od njega, a da oni ništa ne rade. No, kada je tomu došao kraj, htjeli su ga se samo riješiti. Nitko nije bio uz njega.

Baš se zato Gregor povlači u samoću, ostaje sam i otuđen od svih „*u najmračnijem kutku svoje sobe*“³¹ Simboličnom preobrazbom pojedinca u kukca prenosi se groteskna poruka nemoći.

Spomenuti majka, otac i sestra Gregora Samse, kao i poslovno okruženje su čimbenici njegova stanja, doveli su do toga da je on i kao takav, opet svima predstavljao smetnju čime je prezentiran kao pojedinac izmanipuliran i neshvaćen u društvu, što je zapravo česta tema i stvarnost današnjice. Lik Gregora upravo je kao kukac pokretima i šutnjom najviše rekao.

5. KAFKINI LIKOVI U DJELU

5.1. SVIJET LIKOVA

²⁹ Kafka, Franz: *Proces i Preobražba* (2002:240)

³⁰ Kafka, Franz: *Proces i Preobražba* (2002:246)

³¹ Kafka, Franz: *Proces i Preobražba* (2002:269)

Likovi su u Kafkinim pripovijestima u pripovijednom smislu slojeviti, a *Kafka ih oblikuje malobrojinim, ali izrazitim svojstvima*.³² U pripovijetki *Preobražaj* ne saznajemo ništa o izgledu, stasu likova, o njihovoj odjeći i slično. Ferk smatra da su ti likovi općenito uzevši, u ljudskom i socijalnom pogledu prosječni. (usp. Ferk, Janko, 2010:187)

Središnji lik pripovijetke *Preobražaj* jest spomenuti Gregor Samsa koji svojom preobrazbom u insekta unosi nemir i grozu u okolinu i svojim prisustvom zagorčava život svojoj obitelji. On se u duši nije promijenio. Ostao je i nadalje dobar sin i brat, koji se svim silama trudi da ne bude na teret obitelji. Ali nitko ga ne razumije. Njegov se glas pretvorio u životinjski glas, i on uzalud nastoji izraziti svoje osjećaje. Kad na kraju neprimjetno i tiho ugine, njegova okolina odahne.

*Svoje likove Kafka postavlja na „nadrealističku prostornu scenu“, tako da čitatelj ima osjećaj da se „zatekao u svijetu noćnih mora“.*³³ Svi prizori djeluju neobično te pobuđuju u čitatelju čuđenje „jer su svi oni zajedno graditelji za onaj svijet koji nazivamo- već gotovo uvriježenom frazom – Kafkin.“³⁴

Unatoč likovima u ovoj pripovijetki *Hermsdorf*³⁵ zapaža – *dojam očajne izgubljenosti i usamljenosti čovjeka – Kafkini se prostori doimaju opustjelima, neživima i gotovo nenastanjenim ljudima*.³⁶ U Kafkinu se svijetu, pod utjecajem tajnovite sile, uvijek ponovo događaju posve fantastične, jezovite i sasvim nevjerojatne stvari, a da se junaci zbog toga ne čude. Kao da se time i nije dogodilo ništa jako čudno, nastala je samo nova teška situacija na koju se treba naviknuti. Sve ono fantastično i nepredviđeno što se dogodi oni primaju kao samo po sebi razumljivo. Iako se na početku čude njegovu izgledu, sestra se za njega i dalje brine, sve dok im ne postane teret.

*-On mora iz kuće- uzvikne sestra- to je jedini način, oče. Moraš se samo potruditi da se oslobodiš misli da je to Gregor.*³⁷

³² Ferk, Janko: *Pravo je „Proces“ o Kafkinjoj pravnoj filozofiji* (2010:187)

³³ Ferk, Janko: *Pravo je „Proces“ o Kafkinjoj pravnoj filozofiji* (2010:86)

³⁴ Ferk, Janko: *Pravo je „Proces“ o Kafkinjoj pravnoj filozofiji* (2010:86)

³⁵ Hermsdorf, Klaus: *Kafka. Weltbild und Roman* (1978:43) Spominje ga Ferk, Janko u djelu *Pravo je „Proces“ o Kafkinjoj pravnoj filozofiji* (2010:89)

³⁶ Ferk, Janko: *Pravo je „Proces“ o Kafkinjoj pravnoj filozofiji* (2010:89)

³⁷ Kafka, Franz: *Proces i Preobražba* (2002:274)

Ukratko, u Kafkinu svijetu mnogi događaji, ali i likovi ostaju tajnoviti i neobjašnjeni.

*Mrakom i maglom, kao i tjeskobnošću ili veličanstvenošću jednog prostora svaki lik postaje u manjoj mjeri učinkovit. Tek cjelokupnost likova i pojmova- s suučinkovitosti s prostorom- stvara Kafkin jezik, ozračje i sve osobine.*³⁸

5.2. ANALIZA SREDIŠNJEG LIKA

Ovo je priča o sitnom činovniku Gregoru Samsi, radišnom trgovačkom putniku gaženom od poslodavaca, a i nedovoljno cijenjen od obitelji zbog koje se radeći taj posao žrtvovao. O njegovom izgledu ne saznajemo mnogo, pa s toga možemo reći da je rezultat slika *bez lica*.³⁹

Kao kukac, on nema razumljiv glas, dakle, nema mogućnost komunikacije s ljudima, izoliran je i zatvoren u svoju sobu u koju su ukućani odlagali razne nepotrebne stvari i koja je izgubila obilježja doma.

*„One su mu praznile sobu, oduzimale mu sve što mu je bilo drago, već su bile izgurale ormar u kojem se nalazi pila za rezbarenje i ostali alat, sad su pomicala i pisaći stol...“*⁴⁰

Kako je vrijeme prolazilo, predmeti, ostaci hrane i prljavština mu nisu predstavljali problem. I sam se počeo osjećati zapušteno kako je i izgledao *„jer je od prašine što je posvuda ležala u njegovoj sobi i dizala se oko njega pri najmanjem pokretu bio sav prašan; na leđima i bokovima nosio je končiče, dlake, ostatke jela; a bio je i odviše ravnodušan prema svemu da se, kao prije, po nekoliko puta na dan, izvali na leđa i trlja se o sag.“*⁴¹

Njegova ga se obitelj užasava i srami, a s vremenom se sve manje brinu za njega. Oklop kukca simbolizira tu otuđenost. Može se reći da se pretvorio u kukca jer ga je čitav život okolina simbolički doživljavala kao kukca, kao manje vrijednog. Gubi tjelesno i duhovno uporište, sveden je samo na duhovnu dimenziju. Njegova je usamljenost povezana sa strahom, užasom i tjeskobom. On se suši i vene u nijemim očajničkim pokušajima da uspostavi normalnu

³⁸ Ferik, Janko Pravo je „Proces“ o Kafkinov pravnoj filozofiji (2010:86)

³⁹ Ferik, Janko: Pravo je „Proces“ o Kafkinov pravnoj filozofiji (2010:88)

⁴⁰ Kafka, Franz: *Proces i Preobrazba* (2002: 260)

⁴¹ Kafka, Franz: *Proces i Preobrazba* (2002: 271)

komunikaciju i da dobije barem malo normalne obiteljske i ljudske ljubavi i pažnje što možemo vidjeti u sljedećem citatu:

„Da je Gregor samo mogao porazgovarati sa sestrom i zahvaliti joj na svemu što radi za njega, lakše bi primao njene usluge, a ovako je zbog toga patio.“⁴²

5.3. ODNOS OBITELJI PREMA GREGORU

Prije razmatranja biografske pozadine, koja je bez daljnjega, važna za ovu pripovijetku, valjalo bi spomenuti odnos ostalih likova, njegove obitelji, odnosno majke, oca i sestre, prema središnjem liku. Sladojević smatra da je porodica „osnovna ćelija Kafkinog svijeta.“⁴³ Oznaka ćelija djeluje posve kafkijanski i utemeljuje parafrazu da je porodica osnovna ćelija duštva. (usp. Predgovor Sladojević, R. u knjizi: Kafka, F. 1990:7-8)

Max Brod⁴⁴ spominje Kafkino „Pismo ocu“ koje zapravo nije ispunilo funkciju pisma jer nije predano primaocu. Ovo pismo posjeduje autobiografski značaj. Ujedno, „pismo s posebnom uvjerljivošću govori o tome koliko je autobiografska komponenta snažno prisutna i u fikcionalnim vrstama koje nalazimo u Kafkinom spisateljstvu.“⁴⁵

Možemo primjetiti da je taj autobiografski element odnosa s njegovom porodicom prisutan u ovom pripovijetki. Iz Kafkinih dnevnika možemo mnogo saznati o njegovoj usamljenosti i izoliranosti te o vrlo teškim i složenim odnosima s ocem čija se moćna sjenka nadvila nad čitav njegov život. Krivnju za nedostatak topline i razumijevanja u tim odnosima rado je svaljivao na sebe. U kontekstu Kafkinih životnih iskustava, pripovijetka zrači snagom osude. Osudio je svijet obitelji koja iskorištava i uništava pojedinca.

Nakon svoje promjene, Gregor se više ne skrbi za obitelj i počinje se osjećati teretom. Na neki se način on utapa u osjećaju krivnje. U zaključnom dijelu priče, nakon što ga otac gađa jabukom koja predstavlja „simboličnu ranu“⁴⁶, otac ipak zna da bi valjalo ispunjavati obiteljsku

⁴² Kafka, Franz: *Proces i Preobražba* (2002: 254)

⁴³ Predgovor Sladojević, Ranko u knjizi: Kafka, Franz: *Preobražaj; Osuda; Pismo ocu* (1990:7)

⁴⁴ Spominje ga Krusche, Dietrich u knjizi: Kafka, Franz. *Preobražaj; Osuda; Pismo ocu.*(1990:116)

⁴⁵ Krusche, Dietrich u knjizi: Kafka, Franz. *Preobražaj; Osuda; Pismo ocu.*(1990:116)

⁴⁶ Murray, Nicolas. *Franz Kafka: biografija* (2008: 117)

dužnost te ne postupati s Gregorom kao s neprijateljem. No, iako „*obiteljska dužnost traži strpljenje*“⁴⁷, ona se s vremenom počne gasiti te ga počnu zanemarivati.

„*Učinili smo sve što je u ljudskoj moći da ga negujemo i trpimo, mislim da nam nitko ne može ništa zamjeriti.*“⁴⁸ Upravo ovom sestrinom rečenicom vidimo da je njihovo zanemarivanje u potpunoj suprotnosti s Gregorovim razmišljanjem o porodici. On na njih misli s ganućem i ljubavlju.

Djelo, dakle, napada poremećene odnose obitelji koji se temelje na interesima više nego na ljubavi. Obitelj je voljela Gregora kao „hranitelja“ a svojom im je preobrazbom postao teret. Porodica igra važnu ulogu u ovom Kafkinom djelu te on neprekidno ostaje u prostoru porodice. (usp. Predgovor Sladojević, Ranko u knjizi: Kafka, Franz: Preobražaj; Osuda; Pismo ocu, 1990:10)

6. BIOGRAFSKA POZADINA

Nakon razmatranja odnosa obitelji prema Gregoru, nema sumnje da je na Kafku barem nekim dijelom utjecao njegov život, preciznije odnos s ocem. Gregor Samsa, poput samoga Kafke živi s roditeljima i mrzi svoj posao. „*Osjećaji užasa, samoprezira, tjeskobe i klaustrofobije predstavljeni su živopisno i dramatično, kakvi su u to vrijeme bili i Kafkini vlastiti osjećaji.*“⁴⁹

Kafkina nam je biografija poznata. Iz te literature o Kafkinu životu zaključujemo da se radi o čovjeku koji je živio povučeno i bio skeptičan prema svemu što je pisao.⁵⁰ Uzroci tog stanja mogu se pronaći u njegovu djetinjstvu koje sigurno nije bilo lako zbog dominantnoga oca. Tako i u djelu *Preobražaj* nailazimo na tu istu ulogu oca pored kojeg se Gregor osjećao sitnim i nevažnim poput kakvoga insekta. I Gregor se, poput samoga Kafke osjećao strancem.

Murray spominje kako je Kafka jednom napisao sljedeće: „Svoje sam roditelje uvijek smatrao mučiteljima“. Tu rečenicu možemo izravno povezati s *Preobražajem* ne iz toga istoga razloga,

⁴⁷ Murray, Nicolas. *Franz Kafka: biografija* (2008: 117)

⁴⁸ Kafka, Franz: *Proces i Preobražba* (2002:273)

⁴⁹ Murray, Nicolas. *Franz Kafka: biografija* (2008: 115)

⁵⁰ To možemo zaključiti iz toga što je Maxu Brodu ostavio već spomenuto pismo gdje traži da spali sve što je napisao.

jer Gregor svoje roditelje tako nije doživljavao iako ga je oduvijek sputavao otac, nego zato što je to „kućna matrica iz koje se izrodila užasna klaustrofobija i samoprezir Gregora Samse“⁵¹ u djelu.

Motiv nedostatka razumijevanja u pripovijetki svakako je preuzet iz autorova života, koji nije mogao pronaći zajednički jezik sa svojim roditeljima. Poznato nam je također i Kafkino spomenuto *Pismo oca* gdje oca optužuje za vlastitu nemoć da se snosi sa životom. Njegov je odnos s ocem bio loš i sigurno je ostavio velike posljedice na njegov daljnji život. Kafkinom prozom zapravo upravlja taj košmarni svijet straha, nesigurnosti i krivnje kakve opisuje upravo u tom *Pismu oca*. Bez obzira je li Kafka u pravu opisujući odnos s ocem kao toliko loš, svakako se taj motiv konflikta provlači kroz njegova djela, određuje oblik njegova svijeta.

⁵¹ Murray, Nicolas. *Franz Kafka: biografija* (2008: 17)

7. ZAKLJUČAK

Kafkine su pripovijetke, u cijeloj toj zagonetnosti i zamršenosti, prikaz našega svijeta. Njegova djela prikazuju sivu svakodnevicu kao zagonetnu zbilju. Tako je središnji je motiv ovoga Kafkinoga djela osjećaj otuđenosti. Njegovi su likovi prepušteni sudbini na koju nemaju utjecaja. *Preobražaj* ima obilježja aktualne društvene kritike, ali prije svega odražava vlastiti Kafkin svijet, njegovu egzistencijalnu osamljenost i nemoć da nađe mjesto u društvu, da odredi svoj stav.

U pripovijetki ništa nije motivirano, ništa nije objašnjivo, čitatelja fascinira ravnodušno prihvaćanje paradoksalnih i apsurdnih činjenica. Kafka donosi zastrašujuće vjernu sliku 20. stoljeća, sliku otuđenog čovjeka u svijetu. I zato možemo reći da je Kafka precizno oblikovao hermetični svijet svojih djela.

Svi ti postupci uvođenja fantastike, apsurdna, paradoksalnih situacija oduvijek su privlačili znatiželjne čitatelje i ta fascinacija Kafkinim djelima nikada nije prestala. Kafkin nas svijet oduvijek privlači svojom zagonetnošću i nedokučivošću.

Neshvaćen za života, smatra se danas jednim od najznačajnijih modernih pisaca 20. stoljeća, a "kafkijanstvo" je postalo opći pojam za stanje duha kakvo nalazimo u Kafkinu svijetu.

8. LITERATURA

a) Knjige:

1. Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain. Rječnik simbola: mitovi, sni, geste, oblici, likovi, boje, brojevi. Nakladni zavod Matice hrvatske, 4. prošireno izdanje. Zagreb, 1994.
2. Ferk, Janko. Pravo je „Proces“ o Kafkinoj pravnoj filozofiji. Naklada "Lara". Zagreb, 2010.
3. Kafka, Franz. Proces i Preobrazba. Otokar Keršovani. Rijeka, 2002.
4. Mairowitz, D.Z. Kafka za početnike, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2001.
5. Murray, Nicolas. Franz Kafka: biografija. Naklada Zoro. Zagreb; Sarajevo, 2008.
6. Sladojević, Ranko, predgovor u: Kafka, Franz. Preobražaj; Osuda; Pismo ocu. Svjetlost. Sarajevo, 1990.
7. Solar, Milivoj. Pogovor, u: Kafka, Franz, Izgubljenik, Naklada Jurčić, Zagreb 2003.
Solar, Milivoj. Povijest svjetske književnosti: kratki pregled. Golden Marketing, Zagreb, 2003.
8. Žmegač, Viktor, Škreb, Zdenko, Sekulić, Ljerka. Povijest njemačke književnosti. Hrvatska sveučilišna naklada, 3. prošireno izdanje. Zagreb. 2003.

b) Internetske stranice:

1. <http://hr.wikipedia.org/wiki/Dadaizam> (zadnji put posjećena 9. rujna 2014. u 23:11)
2. http://hr.wikipedia.org/wiki/Preobrazba_%28Kafka%29 (zadnji put posjećena 10. rujna 2014. u 15:01)
3. http://sh.wikipedia.org/wiki/Franz_Kafka#CITEREFSlobodna_Dalmacija2012 (zadnji put posjećena 9. rujna 2014. 16:45)